

Origenes

*Ofwel het optimisme van een
mysticus*

Origenes

*Ofwel het optimisme van een
mysticus*

Thijs Rutten

Schrijver: Thijs Rutten
Coverontwerp: Thijs Rutten
ISBN: 9789464350524
© 2021 Thijs Rutten

INHOUD

Ten Geleide	7
Origenes	16
Afkeer versus ommekeer	30
Afkeer van God	40
Naar het beeld	54
Het goddelijk zoonschap	66
Christus' geboorte in de mens	72
Nabootsing en navolging	76
Gezichtspunten op het woord	81
Geestelijke leiding	87
Levengevend water	97
Vleselijk en geestelijk	103
Uiterlijke en innerlijke mens	115
Vleselijk en geestelijk voedsel	119
Vleselijke en geestelijke zintuigen	125
Duisternis en licht	134
Letter en geest	144
Opstijging	159
De drie wegen	176
Inkeren in jezelf	183
Handelen en schouwen	187
Geloof en kennis	192
Weggaan uit jezelf	200
Minnares-kerk en minnares-ziel	207
Minnares-kerk en minnares-synagoge	211

Liefdesmystiek	217
Liefdeswonde	225
Besluit	223
Afkortingen en citaten	240
Bibliografie	242

TEN GELEIDE

Door de wol geverfd in een twintig eeuwen durende strijd tegen ketterijen, op de hoogte van alle dwalingen die voortkomen uit naar hun intentie volmaakt onschuldige formuleringen, kiest de kerk voor precisie in haar taalgebruik. Aldus is het kerkelijke spreken in hoge mate gekleurd door een zorgvuldig bewaken van de eenheid van Gods volk tegen ketterijen. Een streven naar eenduidigheid dat de kans dat de kerkganger het opbeurende: "...de heer zelf heeft gezegd: Ik zeg jullie, goden zijn jullie en allen zonen van de hoogste" (Joh 10,34), en ook: "Als de mens een enkele God is met de Heer... dan is hij een niet-meer-mens",¹ vanaf het spreekgestoelte te horen zal krijgen bijzonder gering maakt. Het gevolg is een zekere mate van abstractie en dorheid in het kerkelijke spreken. Tegelijkertijd beantwoordt aan dit streven naar doctrinaire eenduidigheid de neiging van de twintigste-eeuwse westerling om, ten gevolge van diens na-scholastieke redelijkheid, overal het systematische, ofwel de structuur en de innerlijke rede, te vinden: voor hem – en voor ons - is een gedachte alleen te begrijpen als ze binnen een logisch en coherent systeem is gewrongen. Dit feitelijke vervormen van de werkelijkheid heeft lange tijd de lezing van een geestelijk schrijver als Origenes eenzijdig bepaald, doordat men aan Origenes' geschriften van buitenaf het gewenste dogmatische raamwerk of een eenduidige structuur opdrong om datgene wat er ongrijpbaar en vluchtig in is, aan banden te leggen.

Aan deze rationalistische of doctrinair-theologische kokervisie biedt het meer poëtische, meer suggestieve en beeldende taalgebruik van een mysticus als Origenes, dat hoofdzakelijk op de religieuze ervaring zelf is gericht, uit haar voortkomt en haar wil stimuleren, per definitie weerstand. Juist in geval van mystieke teksten is het daarom onontbeerlijk om de

---

¹ Hom in Lev 9,11 (GCS VI 439,1-8).

onderliggende geest op het spoor te komen, de geest die vóór de doctrine komt, er ons wellicht de sleutel van geeft, maar altijd waait waar hij wil.² Met andere woorden, datgene wat Origenes' totale oeuvre eenheid verschaft, dient men te zoeken op het niveau van de spiritualiteit, op het niveau van de geest van het werk.³ Deze onderscheiding van een rigide doorgevoerde en dus heldere systematiek enerzijds tegenover wat wij vaak ervaren als aanstootgevende inconsistenties binnen de nog van leven pulserende spirituele tekst anderzijds, vormt dan ook de reden dat we de doorwerking van Origenes eerder moeten zoeken binnen de overlevering van spirituele auteurs dan binnen theologische debatten.⁴

Van spiritualiteit spreken we enkel dán wanneer het gaat om een geleidelijke interiorisatie van goddelijke eigenschappen door de mens, een niet eindigend proces van opname van goddelijk leven, dat zich spiraalsgewijs ontwikkelt en dat alle niveaus van het menselijke bestaan omvat.⁵ Zó verstaan is spiritualiteit principieel een proces van omvorming, een proces dat tegelijkertijd het loskomen uit de oude én het ingaan in de nieuwe mens betekent, want "de Schrift zegt dat de mens twee mensen is".⁶ Tijdens dit proces wordt de individuele mens zich ervan bewust dat hij een vorm is, die in een niet aflatend proces Gods vorm 'aantrekt' en verinnerlijkt, en wel als geboorte van zijn meest eigenlijke wezen: "...haar (de ziel) die hem (Christus) aanschouwt, zal een grote sierlijkheid en een wonderbaarlijk

---

² PA 1,3,4 (GCS V 54,3).

³ H. Crouzel, *Origène et la philosophie*. *Théologie LII*, Paris 1962 (= H Crouzel, *Origène est-il un systématique?* BLE (1959) 81-116) (Crouzel 1962), 184-186.

⁴ H. Crouzel, *Théologie de l'image de Dieu chez Origène*, Toulouse 1956 (Crouzel 1956), 261-265.

⁵ H. Blommestijn, *Progrès-Progressant*, in: DS 12.2 (1986) (Blommestijn 1986) 2383-2405.

⁶ Dia Her (SC LXVII 87,19-79,1). *Spiritualiteit en Mystiek in dynamisch structureel Perspectief*. Titus Brandsma Instituut, Nijmegen 1988 (TBI 1988), 8-11.

schone vorm toekomen".⁷ Dit is een nooit ophoudend omvormingsproces dat zich vanaf de allereerste ontwikkeling van het geestelijke bewustzijn - en de spiritualiteit is gericht op de mystiek als op haar vervulling, en omgekeerd is de mystiek de bron van de spiritualiteit zelf⁸ - voortzet tot in de hoogste stadia van de mystieke vereniging en dat tegelijkertijd nooit het eindpunt bereikt, omdat de goddelijke vorm een altijd wenkend perspectief blijft: "en in de mate dat de ziel zal vorderen, in die mate zal de af te leggen weg zich verlengen en zich uitstrekken tot in het onmetelijke".⁹

Spiritualiteit, opgevat als dit voortdurende overgaan van oude naar nieuwe bepaaldheid,¹⁰ maakt dat we bij het lezen van de werken van Origenes, niet zozeer letten op inhouden, maar op de mystieke omvormingsprocessen waaraan hij binnen zijn geschriften uitdrukking tracht te geven. Voorondersteld immers is de gedachte dat geen enkele taal in staat is om de mystieke ervaring als zodanig vast te houden, dat het wezen van de mystieke taal in haar 'hoe' gelegen is, niet in haar 'wat', in de wijze van spreken, niet in de inhoud.¹¹ Dit betekent dat het in de mystieke tekst gepresenteerde zich blijvend verzet tegen elk rigide systematiseren, elk rationaliseren. Een systeemresistentie¹² die tot uiting komt in het vaak paradoxale karakter van de gebruikte taal:¹³ antitheses, tegengestelde posities door middel waarvan Origenes zich uitdrukt en die we niet mogen 'oplossen' door één van beide polen te elimineren, maar alleen door beide te

---

⁷ Com in Cant 3 (GCS VIII 176,11-12 en 16-18).

⁸ O. Steggink en K. Waaijman, *Spiritualiteit en Mystiek*. Nijmegen 1985 (Steggink-Waaijman 1985), 100-109.

⁹ TBI 1988, 10; Hom in Num 17,4 (GCS VII 160,1-14).

¹⁰ TBI 1988, 11.

¹¹ Steggink-Waaijman 1985, 103.

¹² A.R. Luévano, *Endless Transforming Love. An interpretation of the Mystical Doctrine of Saint John of the Cross according to the Soul's Affective Relation and Dynamic Structures*. Roma 1990 (Luévano 1990), 18-26.

¹³ Steggink-Waaijman 1985, 102.

verenigen in een overkoepelende, diepere, maar menselijkerwijs onbereikbare eenheid.

Een andere valkuil op het niveau van de expressie zijn de linguïstische en culturele uitdrukkingvormen waarvan Origenes gebruik maakt. De lezer staart zich blind op de door Origenes gehanteerde taal, trekt daaruit allerlei conclusies inzake bronnen en afhankelijkheidsrelaties, en heeft niet langer oog voor de eigen origeniaanse spiritualiteit die zich tussen de regels ophoudt. Deze is wel degelijk christelijk,¹⁴ zij het dat we ons bevinden in het tijdperk van het vroege christendom. Dat laatste is van belang, want evenals elke andere spiritualiteit hangt zij niet zomaar los in de lucht, zweeft zij niet ergens 'daarbuiten', maar realiseert zij zich doorheen de symbolische en taalkundige structuren van een derde-eeuwse Alexandrijnse cultuur. Zij komt tot stand ín en onder invloed ván een dominant helleniserende levenssfeer: "Gods geest zweefde boven de wateren" (Gen 1,2).¹⁵ Origenes is dus niet alleen een christen, maar vast en zeker ook een Griek. Die laatste constatering echter heeft geleid tot Origenes' veroordeling.

Origenes woonde en werkte in het Egyptische Alexandrië, dat in zijn tijd nog steeds het intellectuele centrum van de 'Griekse' wereld was. Eeuwen na zijn dood, namelijk in het jaar 553 na Christus – het christendom is intussen al grotendeels uitgekristalliseerd -, op het concilie van Constantinopel, is Origenes om leerstellige redenen door de toenmalige kerkleiders veroordeeld (Simonetti 1986, 7-31). Als belangrijkste reden voor deze veroordeling noemt de Nederlandse kerkhistoricus De Jong in de dertiger jaren van de vorige eeuw het feit dat Origenes er in zijn werken toe neigt om de bijbel verregaand te allegoriseren: Origenes' al te spirituele uitleg van de bijbel impliceert volgens De Jong een onderwaarden van onze mensengeschiedenis als

---

¹⁴ Crouzel 1962, 186-188.

¹⁵ TBI 1988, l.c.

heilsgeschiedenis, dat wil zeggen: als de geschiedenis van God met zijn mensen.

Achter deze constatering, die in eerste instantie uitsluitend betrekking lijkt te hebben op Origenes' uitleg van de bijbel, gaat in werkelijkheid heel de twintigste-eeuwse kritiek op het fenomeen 'mystiek' schuil, want bijbel en mystiek, zo zullen we zien, hebben alles met elkaar te maken. Het allegoriseren van de bijbeltekst als zodanig vormt echter niet de werkelijke reden waarom men Origenes veroordeelt, want dat deden alle kerkvaders, nee, de werkelijke reden van Origenes' veroordeling is gelegen in diens veronderstelde motivatie van het gebruik van de allegorische bijbeluitleg. Die luidt als volgt: Origenes hecht, nog steeds volgens De Jong, meer waarde aan een intellectuele vorm van kennis dan aan de kennis die het geloof ons biedt, en zoekt de antwoorden op geloofsvragen vaker in de heidense filosofie dan in de bijbel. De Jong wijst vervolgens met name Plato en de Stoa aan als Origenes' bronnen. Volgens De Jong is de opmerking van de filosoof Porphyrius die iets later leefde dan Origenes, dat 'Origenes leeft als een christen, maar denkt als een Griek' dan ook volstrekt gerechtvaardigd (De Jong 1936 I,158). Het citaat is terug te vinden bij de vierde-eeuwse kerkhistoricus Eusebius van Caesarea in diens *Kerkgeschiedenis (Historia Ecclesiastica, 6,19,7)*. Eusebius op zijn beurt wijst Porphyrius' opmerking als belachelijk van de hand.

Origenes' veroordeling heeft dus alles te maken met diens platoniserende visie op mystiek en dan met name met de daarin geïmpliceerde visie op de mens. De origeniaanse mystiek immers kenmerkt zich niet alleen door een grote dosis spiritueel optimisme, maar ook en in het verlengde daarvan, door een daadkrachtig activisme van de zijde van de mysticus, als het gaat om het bereiken van de mystieke ervaring. Volgens Origenes is de mens in wezen goddelijk en hoeft hij, om de hernieuwde eenwording met God te bereiken, alleen maar het in de zonderval verloren gegane contact met zijn goddelijke zelf te herstellen. De

mens is niet alleen een kind van God, hij is in feite zelf god. Origenes baseert zich voor deze gedachte met name op de tekst van Johannes (Joh 10,34) die we hierboven al zagen. In de ogen van de christelijke orthodoxie is zo'n gedachte ronduit heidens, of op zijn minst als niet-christelijk af te wijzen.

Het optimisme, zo zullen we zien, spat inderdaad van de pagina's af, maar tegelijkertijd en in weerwil hiervan beweert Origenes niet minder stellig en met gebruikmaking van evenzovele beelden en metaforen dat de mens de godsschouw nooit op eigen kracht zal kunnen bereiken. Volgens Origenes heeft de mens nood aan en is hij afhankelijk van de goddelijke genade als het gaat om de terugkeer naar het paradijs. Dat is al snel duidelijk. Aan zo'n opvatting echter ligt een heel ander, negatiever, laten we zeggen, 'paulijns' mensbeeld ten grondslag. De teksten zijn dus ambigu en het 'Origenisme' is dan ook in eerste instantie een christelijke manier van leven, een leven waarin een krachtig geloof zich verbindt met een even grote vrijheid van denken. Deze 'al te grote' vrijheid botst, ook dat zullen we zien, al in Origenes' eigen tijd met een zich gestaag vestigende hiërarchie en een parallel hieraan toenemende dogmatisering van de christelijke leer. Origenes leeft in een christelijke gemeenschap waarvan de eenheid, nog geenszins tot volwassenheid gekomen, zich aan alle kanten bedreigd weet. Voor die nog zwakke en hulpbehoevende kerk vormt Origenes' intellectuele anarchisme een bedreiging.¹⁶ Doordat hij niet in staat is zich daadwerkelijk te onderwerpen aan knellende structuren, aan een rigide dogmatisme, ondermijnt hij de legitimiteit daarvan enkel en alleen door zijn vragen als vragen te willen handhaven.¹⁷ Aldus zien we het willen leven van een feitelijk elitair ideaal binnen een christengemeenschap die hard op weg is te

---

¹⁶ M. Simonetti, *La controversia origeniana*. Aug 16 (1986) (Simonetti 1986), 29.

¹⁷ Steggink-Waaijman 1985, 103.

veranderen in een grote massa. Tegelijkertijd onderscheidt zij zich in verschillende niveaus, maar op zo'n manier dat géén andere verdeling meer erkend wordt dan die tussen leken en clerus. Met als gevolg de illusie, te kunnen beschikken over een vrije ruimte voor intellectuele oefening binnen een systematisering die ipso facto moet leiden tot een groeiende intolerantie.¹⁸ Hiervan vormen Origenes' postume wederwaardigheden wel een treffende illustratie.

En zo is het binnen de geschiedenis van het onderzoek gemakkelijker gebleken vast te houden aan een algemene consensus, dan zich te laten leiden door de weerbarstige inhoud van Origenes' geschriften zelf. Want naarmate hij meer in detail bestudeerd wordt, in die mate wordt het partiële karakter van talrijke wijd verbreide gemeenplaatsen blootgelegd. De vergelijking van een steeds groter aantal teksten onderling demonstreert hoe de ene tekst de andere preciseert, complementeert en vaak ook weerspreekt. Al snel wordt duidelijk hoe Origenes progressief alle gezichten van het zich aanbiedende object met zorg omcirkelt om aldus de lezer de complexiteit van een intuïtief geraakte waarheid te doen ervaren.¹⁹ Origenes zelf heeft teveel gevoel voor het mysterie om een systematicus te zijn of, wat hetzelfde betekent, teveel realiteitszin om niet het ene na het andere aspect, ook indien contradictorisch, onder woorden te brengen. Dit openbreken van de taal, deze breuken in de werkelijkheid willen we dus niet verzoenen, niet op het niveau van een rationele of intellectuele uitdrukkingwijze en ook niet op het niveau van de kerkleer, maar op het niveau van het mysterie zelf. Een mysterie dat enkel vanuit de verte wordt waargenomen, in geloof, en dat nooit wordt bereikt tenzij in een mystiek kennen. Een mysterie dat zich niet laat verwoorden middels rationele concepten of systematisch-theologische redeneringen,²⁰ want ook al heeft het

---

¹⁸ Simonetti 1986, 31.

¹⁹ Crouzel 1962, 179.

zich geopenbaard, het blijft altijd buiten het bereik van het redenerende intellect en kan slechts worden uitgedrukt in antithetische vorm, in een eeuwige spanning van tegenstellingen: Jezus als God én als mens. En tegelijk weet het zich altijd weer blootgesteld aan de permanente verleiding om te wijken voor de eisen van een logica die elke antinomie op wil lossen door het onderdrukken van één van beide termen: Jezus als God óf als mens. Maar juist hierin wordt elke ketterij geboren, in een keuze die de realiteit misvormt door er een deel van te weigeren.²¹

Origenes zelf heeft er zich nooit om bekommerd al zijn uitspraken met elkaar in overeenstemming te brengen²² en hij deinst er nergens voor terug zichzelf tegen te spreken, of beter nog, zijn wijze van denken zelf is antithetisch.²³ Antitheses, tegenstellingen dus, antitheses als complementaire aspecten van één en dezelfde unieke realiteit, antitheses die alleen worden opgelost binnen de origeniaanse notie van kennis met haar hemelse uitbloei in de schouw en het onmiddellijke contact met God. Een godskennis die samenvalt met de godsliefde en de godsgemeenschap.²⁴

Origenes' filosofische en theologische speculatie schuift zich in deze fundamentele mystieke aspiratie in en ook al gaat het om een per definitie tekortschietend pogen, toch wordt zij als authentiek menselijk hulpmiddel erkend. De speculatie is bij hem het instrument van een verlangen dat enkel God kan bevredigen. Mystiek en speculatie zijn aldus intiem verbonden: het ene geeft opdracht tot het andere.²⁵ Origenes' oeuvre wil dan ook eerder

---

²⁰ Crouzel 1962, 189-195.

²¹ l.c.

²² l.c.

²³ H. Crouzel, *Origène et la Connaissance Mystique*. Museum Lessianum, Section théologique 56, Bruges 1961) (Crouzel 1961), 219.

²⁴ We zullen herhaaldelijk zien dat in de geestelijke voortgang het beschouwende en affectieve in de mens gelijkelijk opgaan.

²⁵ Crouzel 1962, 210.

een uitnodiging tot discussie en verdieping zijn, dan een definitief antwoord op allerlei theologische kwesties.²⁶ Origenes geeft meestal verscheidene uiteenzettingen, verschillende mogelijkheden waaruit de hoorder of de lezer een keuze kan maken,²⁷ en hij schenkt meer aandacht aan de religieuze vorming van zijn publiek dan aan het tot stand brengen van een doctrine in de eigenlijke zin van het woord.²⁸

Kortom, eerder dan als theoloog of als metafysicus willen we Origenes daarom lezen als spiritueel en mystiek schrijver.²⁹ Door enkel zijn in de geschiedenis van het dogma alom erkende systematiek of juist het gebrek daaraan te willen blijven zien, blijven we teveel aan de oppervlakte.³⁰ Origenes' werk kenmerkt zich juist door polyvalentie en soepelheid en door daar geen rekening mee te houden vervormen we zijn gedachtegoed. Op de navolgende bladzijden zal Origenes dus gepresenteerd worden als een wezenlijk geestelijk ofwel spiritueel schrijver en bij lezing van deze pagina's kunnen we hem enkel recht doen door de bron van onze eigen ervaring te laten opspringen om daarin te zoeken wat we in Origenes' geschriften onder woorden gebracht zien en als we ernaar streven ons mét Origenes Gods vorm aan te trekken of ons om te laten vormen in de geest van de auteur.³¹

---

²⁶ M. Simonetti, *Commento al Cantico dei Cantici*. Traduzione introduzione e note. Roma 1982 (Simonetti 1982), 13-14.

²⁷ (PA 3,4,5 (GCS V 270,29). J. Dupuis, *L'Esprit de l'Homme. Étude sur l'Anthropologie religieuse d'Origène*. Museum Lessianum, Section théologique 62, Bruges 1967 (Dupuis 1967), 24-25.

²⁸ Crouzel 1962, 202.

²⁹ H Crouzel, *L'anthropologie d'Origène dans la perspective du combat spirituel*. RAM 31 (1955) (Crouzel 1955), 384.

³⁰ W. Völker, *Das Vollkommenheitsideal des Origenes. Eine Untersuchung zur Geschichte der Frömmigkeit und zu den Anfängen christlicher Mystik*. Beiträge zur Historischen Theologie 7, Tübingen 1931 (Völker 1931), 197.

³¹ De term 'vorm' en al zijn afleidingen zijn centraal binnen een opvatting van spiritualiteit als een voortdurend in beweging zijn.

ORIGENES³²

Terwijl keizer Septimius Severus (keizer van 193-211) zich ten gevolge van zijn oorlog tegen de Parthen – een volk in het huidige Iran -, ook korte tijd in Egypte en Palestina ophoudt, kondigt hij een edict af om de groei van het Christendom een halt toe te roepen. Deze verordening wordt door de gouverneur van Egypte met enthousiasme ten uitvoer gebracht en zal, of beter, de gevolgen ervan zullen een onuitwisbare indruk op Origenes maken en een stempel drukken op heel diens verdere leven en werken. In het algemeen geldt trouwens voor deze periode dat het christelijke leven zich voortdurend in de schaduw van dreigende vervolgingen bevindt. Die angstige situatie verklaart ook het ideaal van de letterlijke marteldood: "In die tijd waren de mensen pas werkelijk gelovig, toen de martelaar nog in aanzien stond, vanaf het allereerste begin van de kerk, toen we vanaf de

---

³² Origenes' leven is ons bekend uit diverse bronnen waarvan de voornaamste ondanks zijn hagiografische karakter, wel het zesde boek van de *Historia Ecclesiastica* van Eusebius is: HE 6 (SC XXXXI 80-163); verder een Apologie voor Origenes geschreven door Pamphilus en Eusebius samen, waarvan ons slechts het eerste boek - van de oorspronkelijk zes - in een Latijnse vertaling van Rufinus, is gebleven: Apo Pam (PG XVII 521 A - 632 A). Daarnaast bezitten we van de *Bibliotheca* van de negende eeuwse geschiedschrijver Photius de codices 117 en 118: Phot 117-118 (PG CIII 393 B - 400 A); van Gregorius Thaumaturgos een op Origenes gehouden lofrede: Orat Pan (SC CXXXVIII 94-183); van Hieronymus caput 54 uit "De Viris Illustribus": Vir Ill 54 (PL XXIII 697 B - 704 A); van dezelfde auteur zijn drieëndertigste brief aan Paula: Ep 33 (PL XXII 446-447); van Porphyrius enige bij Eusebius overgeleverde informatie en tenslotte het autobiografische materiaal in de geschriften van Origenes zelf. Eusebius wijdt bijna een heel boek van zijn 'Kerkgeschiedenis' aan Origenes, van wie het leven ons daarom beter bekend is dan dat van de meeste voor-niceense auteurs. Zie voor verdere biografische informatie: E. de Faye, *Origène, sa vie, son oeuvre, sa pensée*. Paris 1923-28 (Faye 1923-28); G. Bardy, *Origène*. Paris 1931 (Bardy 1931); R. Cadiou, *La jeunesse d'Origène*. Paris 1935 (Cadiou 1935); J. Daniélou, *Origène*. Paris 1948 (Daniélou 1948); P. Nautin, *Origène, sa vie et son oeuvre*. Paris 1977 (Nautin 1977); Bonheiden, *Kerkvaders VIII* (1978) 13-68 (Bonheiden 1978); H. Crouzel, *Origène*. Roma 1985, 17-66.

begraafplaatsen waarheen we de lichamen van de martelaars hadden begeleid, terugkeerden naar onze bijeenkomsten ... En de catechumenen, de doopleerlingen, ontvingen onderricht, terwijl de christelijke martelaren die de waarheid tot aan het einde toe beleden, stierven. En deze doopleerlingen ... verbonden zich zonder angst aan de levende God ... Dit was ongetwijfeld in een periode dat er weliswaar maar weinig gelovigen waren, maar die er waren, waren tenminste werkelijk gelovig en trokken verder op de rechte, ruwe weg die uitloopt op het leven".³³

In Alexandrië laait de christenvervolgning door toedoen van de Romeinse prefect Lactus in volle hevigheid op en richt zich vooral tegen de pasgedoopten en hun onderwijzers, de catecheten.³⁴ Onder de Alexandrijnse martelaren bevindt zich "ook Leonides, vader van Origenes, wiens hoofd werd afgehakt".³⁵ Uit dit wrange feit kunnen we concluderen dat Origenes' vader de bevoorrechte status van Romeins burger bezit.³⁶ Op grond van het feit dat de vervolging voornamelijk het proselytisme wil tegengaan, dat wil zeggen de toestroom van niet-christenen tot het christendom, lijkt het bovendien aannemelijk dat Leonides een rol heeft gespeeld in de vorming en het onderwijs van de doopleerlingen binnen de Alexandrijnse kerk.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vierde-eeuwse geschiedschrijver Eusebius ons vertelt dat Leonides ervoor zorgt dat Origenes zich toelegt op de studie van de Schrift, "want zijn vader hechtte, naast het reguliere onderwijs, groot belang aan de

---

³³ Hom in Jer 4,3 (GCS III 25,18 - 26,1).

³⁴ Nautin 1977, 414; Bardy 1931, 19; Ch. Poulet en S. Raemers, *A History of the Catholic Church*. London 1948, 87.

³⁵ HE 1 (SC XXXI 82); Vir III 54 (PL XXIII 699 A). Letterlijk zegt Eusebius: "... Leonides van wie gezegd wordt "vader van Origenes"...". Betekent deze formule dat Eusebius in werkelijkheid de naam van Origenes' vader niet kent of dat Leonides z'n bekendheid voornamelijk ontleent aan zijn zoon (Crouzel 1985, 22; Bonheiden 1978, 16)?

³⁶ Deze titel is tot dan toe weinig verbreid in het Romeinse Rijk. Hiervan is pas sprake na 212 ten gevolge van een edict van keizer Caracalla (Crouzel 1985, 23).

zorg om de goddelijke geschriften". In feite dwingt hij Origenes "alvorens tijd te besteden aan de hellenistische disciplines, om zich toe te leggen op de wetenschap van het goddelijke, door hem elke avond te overhoren en op die manier te controleren wat zijn zoon die dag had geleerd".³⁷ Van Origenes' moeder weten we niet eens de naam. Bij Eusebius lezen we alleen maar dat zij een sta in de weg vormt voor Origenes' verlangen naar het martelaarschap. Aanvankelijk vraagt ze hem alleen maar om haar moederlijke gevoelens jegens hem te ontzien, maar vervolgens - na de arrestatie van zijn vader is de jongen niet meer te houden - neemt ze het zekere voor het onzekere en verbergt al zijn kleren, zodat Origenes wel gedwongen is binnenshuis te blijven.³⁸ Zijn ouders zijn dus naar het zich laat aanzien al christen op het moment van Origenes' geboorte, ook al suggereert zijn naam een heidense afkomst - 'Origenes' immers betekent 'zoon van (H)oros'³⁹ -, maar de opmerking van de derde-eeuwse filosoof Porphyrius, we zagen hem al eerder, dat Origenes, als Griek geboren en getogen, pas later overging tot het Christendom, doet Eusebius af als klinkklare onzin.⁴⁰ Op grond van het feit dat de Romeinse belastingdienst de moeite neemt om na Leonides' martelaarschap het familiebezit verbeurd te verklaren,⁴¹ mogen we bovendien aannemen dat het gezin een zekere welstand geniet. Tenslotte weten we van Eusebius dat Origenes de oudste is van zeven kinderen.⁴²

Origenes' bijnaam is 'Adamantios'. De oorsprong van deze naam is onduidelijk. We vinden hem bij Eusebius en bij de vierde-eeuwse kerkvader Hieronymus, die de volgende verklaring geeft: "...omdat hij zich zo had vastgebeten in de studie van de heilige Schrift kreeg hij de naam 'die van ijzer en staal is'." De historicus

---

³⁷ HE 2,8-9 (SC XXXXI 84-85).

³⁸ HE 2,4-5 (SC XXXXI 84).

³⁹ Dit fenomeen komt echter wel vaker voor (Crouzel 1985, 22 noot 11).

⁴⁰ HE 19,7 en 9 (SC XXXXI 115-116).

⁴¹ HE 2,13 (SC XXXXI 85); Vir III 54 (Pl XXIII 699 A).

⁴² HE 2,12 (SC XXXXI 85).

Photius daarentegen zegt in de negende eeuw: "...omdat alle woorden die hij samenvoegde op onbreekbare boeien leken", wat vrij vertaald zoveel betekent als: "...als Origenes iets zei was er geen speld meer tussen te krijgen".⁴³

Origenes wordt geboren omstreeks de jaren 185-186. Op aandrang van zijn vader volgt hij het gewone onderwijs. Dat bestaat in die tijd uit de zogenaamde *engkyklios paideia*, maar in tegenstelling tot onze notie 'encyclopedie' duidt de term *engkyklios paideia* in die tijd niet op het totaal van alle kennis, maar op een beperkte cyclus die bestaat uit enkele vaststaande disciplines. De basis van deze cyclus vormt natuurlijk het onderwijs in de taal (*grammatica*) en daarnaast ook de welsprekendheid (*rhetorica*). Hierop volgen dan de redeneerkunde (*dialectica*), de wiskunde (*arithmetica*), de meetkunde (*geometria*), de toonkunde (*musica*) en ook de sterrenkunde (*astronomia*). De filosofie valt buiten deze cyclus, maar vormt er wel de bekroning van.⁴⁴

Naast het reguliere onderwijs in bovengenoemde vakken raakt Origenes echter dermate enthousiast voor de studie van de Schrift "dat hij zich niet tevreden stelt met de eenvoudige voor de hand liggende betekenis van de heilige woorden", maar zijn vader in verlegenheid brengt door telkens te vragen naar de diepere zin van de Schrift.⁴⁵ Leonides zet het kind weliswaar op zijn plaats, maar is heimelijk trots op zo'n getalenteerde zoon en "vaak, wanneer Origenes slaapt, ontbloot Origenes' vader diens borst in de mening dat daar een goddelijke geest verblijft, om er vol ontzag een kus op te drukken".⁴⁶

---

⁴³ HE 14,10 (SC XXXXI 108); Vir III 54 (PI XXIII, 697-698 B); Ep 33 (PL XXII 447); Phot 118 (PG CIII 397-398 A).

⁴⁴ H.I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, 211-235.

⁴⁵ HE 2,9 (SC XXXXI 84-85). De Alexandrijnse exegetische school wordt gekenmerkt door haar allegorische interpretatie van de Schrift (G. Bardy, *Eusèbe de Césarée. Histoire Ecclésiastique. Texte grec, traduction et notes*. Paris 1955 (=SC XXXXI), 85).

⁴⁶ HE 2,11 (SC XXXXI 85).

Terwijl in zijn omgeving talloze christenen het slachtoffer worden van de vervolging, zet de heetgebakerde puber zijn zinnen op het martelaarschap en hij maakt er een spelletje van om zich in gevaarlijke situaties te begeven.⁴⁷ Tot het uiterste gebracht door Leonides' arrestatie, maar in huis vastgehouden door zijn moeder die nog meer ellende wil voorkomen, stuurt hij een brief aan zijn vader waarin hij hem op het hart drukt "om toch vooral niet omwille van zijn gezin van gedachten te veranderen".⁴⁸

In Origenes latere werken vinden we de leidende gedachte achter deze hartstocht voor het martelaarschap verwoord: Christus' passie, diens lijden, is het grote voorbeeld. Het zijn de martelaren die Christus bij uitstek navolgen⁴⁹ doordat ze met diens doopsel worden gedoopt en diens beker drinken.⁵⁰ Evenals Christus gelden ook de martelaren als aanstootgevende vredestichters⁵¹ die hun leven voor alle mensen geven.⁵²

Na de marteldood van Leonides blijft het gezin berooid achter. Gelukkig echter biedt een zeer rijke en, volgens Eusebius, ook verder zeer opmerkelijke vrouw,⁵³ financiële hulp, zodat de zestienjarige Origenes de studie kan voortzetten en al spoedig na Leonides' dood bezit de jongen voldoende kennis van de grammatica om als onderwijzer in zijn eigen onderhoud te kunnen voorzien.⁵⁴ Over Origenes' moeder en de overige kinderen vernemen we verder niets meer.

Omdat iedereen die betrokken was bij het christelijke onderwijs gevlucht is voor de verschrikkingen van de christenvervolging, wenden de autoriteiten zich tot Origenes voor

---

⁴⁷ HE 2,3 (SC XXXXI 83-84).

⁴⁸ HE 2,4-6 (SC XXXXI 85).

⁴⁹ Com in Joh 2,34 (GCS IV 93,5-24).

⁵⁰ Exh ad Mart 28 (GCS I 24,7 - 25,2).

⁵¹ Hom in Num 24.1 (GCS VII 448,5-10).

⁵² Exh ad Mart 37 (GCS I 34,19 - 35,25).

⁵³ HE 2,12-14 (SC XXXXI 85-86).

⁵⁴ HE 2,15 (SC XXXXI 86).

het godsdienstonderricht en hij wordt, tijdens zijn achttiende levensjaar, door de bisschop van Alexandrië, Demetrius, aangewezen als hoofd van de catecheseschool.⁵⁵ Verscheidene van zijn leerlingen sterven de marteldood⁵⁶ en Origenes staat hen bij waar hij maar kan en blijft zijn leraarsfunctie vervullen ondanks de gevaren en de bedreigingen die dat met zich meebrengt. Eusebius vertelt hoe Origenes de christenen opzoekt in de gevangenis, hen steunt tijdens de verhoren en de martelaren begroet met een omhelzing op hun weg "die... zal leiden naar het werkelijke leven, naar hem die zegt: Ik ben het leven" (Joh 14,6)⁵⁷, op hun weg dus die zal leiden naar de fysieke dood. Eusebius vertelt ook hoe als gevolg van Origenes' gedrag de heidense meute zich tegen hem keert en hem opjaagt van huis tot huis.⁵⁸ In de ogen echter van de fanatieke Origenes hangt "een dergelijk Christen samen met Jezus aan het kruis en neemt hij zijn kruis op en gaat op weg in navolging van degene die zijn kruis draagt omwille van ons..."⁵⁹.

Ondanks de benarde omstandigheden kent de catecheseschool een explosieve groei en zodra Origenes merkt dat vanwege de toename van het aantal leerlingen en het feit dat hij als enige met hun onderwijs belast is, beide functies niet langer met elkaar te verenigen zijn, breekt hij zonder veel omhaal met het onderwijzen van de grammatica als "nutteloos en in strijd met de heilige wetenschap".⁶⁰

Tekenend voor Origenes' gemoedstoestand in deze periode is ook de radicale verkoop van heel zijn bezit aan klassieke literatuur. Door deze verkoop verwerft hij zich echter wel totale onafhankelijkheid, want de opbrengst van zijn boeken

---

⁵⁵ HE 3,3 en 8 (SC XXXXI 87 en 88-89); Vir III 54 (PL XXIII 699-700 A).

⁵⁶ HE 4,1-3 (SC XXXXI 90-91).

⁵⁷ Com in Joh 6,19 (GCS IV 128,23-24).

⁵⁸ HE 3,4-6 (SC XXXXI 87-88).

⁵⁹ Com in Mat 12,24 (GCS X 125,1-4).

⁶⁰ HE 3,8 (SC XXXXI 88-89).

voorziet hem van een - weliswaar schamel - daggeld om in zijn dagelijkse levensbehoeften te kunnen voorzien.⁶¹

Het leven van Origenes neemt nu een extreem ascetische wending in navolging van Jezus' woorden: "Wie mij achterna wil gaan, mij wil navolgen..." (Mat 16,24). Volgens Origenes betekent dit dat "niemand, tenzij door afstand van zichzelf te doen, Jezus zal navolgen.⁶² En een mens doet afstand van zichzelf als hij de bezem door zijn voorheen in zonde doorgebrachte leven haalt, dat wil zeggen, door middel van een opvallende transformatie. De mens immers, die eerder een losbandig leven leidde, handelt op die manier om aan anderen het goede voorbeeld te geven, maar hij is daar pas toe in staat als hij beetje bij beetje controle over zichzelf heeft gekregen. En zo doet hij vervolgens... afstand van zijn losbandige zelf".⁶³ Eusebius vertelt hoe Origenes zich traint door onthouding van voedsel en slaap, hoe hij de nachten grotendeels wijdt aan de studie van de Schrift en als hij al slaapt, dan liefst op de grond. Dit alles echter in die mate dat hij, tot groot ongenoegen van zijn omgeving, zijn eigen gezondheid in gevaar brengt.⁶⁴ Van eenzelfde radicaliteit getuigt zijn zelfcastratie. Volgens Eusebius "een duidelijk bewijs van een uit onervarenheid en impulsiviteit voortkomende opwelling", maar aan de andere kant ook een daad die getuigt van "geloof en kuisheid". Een andere, meer prozaïsche verklaring voor dit letterlijke uitvoeren van het "en er zijn gesnedenen die zichzelf gesneden hebben omwille van het koninkrijk der hemelen" (Mat 19,12), vormt volgens diezelfde Eusebius de omstandigheid dat zich onder Origenes' leerlingen veel vrouwen bevinden. Bang voor eventuele lastercampagnes heeft hij zijn vijanden hiertoe de mogelijkheid eens en voor al ontnomen. Opmerkelijk is dan wel het feit dat Origenes zijn

---

⁶¹ HE 3,9 (SC XXXXI 89).

⁶² Com in Mat 12,24 (GCS X 122,24 en 123,14-15).

⁶³ Com in Mat 12,24 (GCS X 123,22-23).

⁶⁴ HE 3,9-12 (SC XXXXI 89-90).

zelfcastratie voor het merendeel van de leerlingen verborgen probeert te houden. Hoe dan ook, Demetrius, Origenes' bisschop, hoort ervan en geeft uiting aan zijn bewondering voor de koelbloedigheid van een daad die hij echter in een later stadium tegen Origenes zal gebruiken.⁶⁵ Onder Origenes' eigen leerlingen daarentegen vindt diens strenge levenswijze grote navolging⁶⁶: de ware leerling immers zal alleen in de gelukzaligheid zijn ware goed vinden⁶⁷ en doet daarom afstand van al zijn goederen, van zijn familie zelfs, en hij bekent Christus⁶⁸ tot aan het martelaarschap toe, opdat hij niet langer zelf leeft, maar Jezus in zich doet leven,⁶⁹ Jezus die hem zijn woorden als brood te eten geeft.⁷⁰

Ten gevolge van Origenes' groeiende faam neemt ook de catechese zo'n vlucht - zowel catechese als studie, schriftuitleg en onderzoek komen in het gedrang - dat hij zich genoodzaakt ziet zijn leerlingen in twee groepen te verdelen. De doopleerlingen in eigenlijke zin wijst hij toe aan een van zijn leerlingen van het eerste uur, Heraclas,⁷¹ maar de groep van de meer gevorderden bewaart hij voor zichzelf.⁷² Onder zijn enthousiaste leerlingen bevinden zich talloze - de historicus Eusebius schuwt enige retorische overdrijving nergens - kettters, alsmede de meest beroemde filosofen. Deze laatsten komen echter niet om uitsluitend in de goddelijke wetenschap onderwezen te worden, maar ook in de profane filosofie.⁷³ Blijkbaar heeft Origenes zijn afkeer van de hellenistische wetenschap inmiddels weer

---

⁶⁵ HE 8,1-3 (SC XXXXI 95-96).

⁶⁶ HE 3,13 (SC XXXXI 90).

⁶⁷ Com in Mat 15,24 (GCS X 419,30 - 420,7).

⁶⁸ Com in Mat 16,24 (GCS X 124,7-8).

⁶⁹ Exh ad Mart 12 (GCS I 12,21-23).

⁷⁰ Com in Mat 10,23 (GCS X 31,19-20).

⁷¹ Heraclas zal Demetrius opvolgen als bisschop van Alexandrië: HE 19,13 (SC XXXXI 117).

⁷² HE 15 (SC XXXXI 109).

⁷³ HE 18,2 (SC XXXXI 112).

overwonnen en is zijn kennis daarvan zelfs dermate grondig dat hij ook onder de filosofen als een groot wijsgeer geldt.⁷⁴

In zijn onderricht past Origenes zich aan het niveau van zijn leerlingen aan. Hij schoolt de leerling die hij begiftigd ziet met een zekere aanleg, naast het normale onderwijs, ook in de diverse filosofische stromingen, waarvan hij de geschriften tot in detail uitlegt en becommentarieert. Voor de minder begaafden daarentegen blijft het onderwijs beperkt tot het normale, heidense onderwijs, dat volgens Origenes voor deze specifieke groep het meeste voordeel biedt als voorbereiding op de Schriftstudie.⁷⁵ Wanneer zijn ijver op dit gebied hem voor de voeten wordt geworpen, verdedigt Origenes zich volgens de al vaak genoemde Eusebius met de opmerking dat hij, gezien de grote toeloop van ketters en filosofen, wel genoodzaakt is zich op de hoogte te stellen van de diverse opvattingen van beiden.⁷⁶

Onder de talrijke bezoekers bevindt zich zo ook een zekere Ambrosius, die zijn leerling wordt en door Origenes van zijn valentiniaanse opvattingen wordt afgebracht.⁷⁷ Aan deze Ambrosius zal Origenes later, tijdens de vervolgingen rond 235, zijn beroemde 'Aansporing tot het martelaarschap' schrijven.⁷⁸ In zijn bewondering voor Origenes en om ook anderen de vruchten te laten te plukken van diens onderwijs, spoort Ambrosius Origenes aan om zijn gedachten op papier te zetten, en hij stimuleert zijn leermeester niet alleen doordat hij hem voortdu-

---

⁷⁴ HE 18,1-2 (SC XXXXI 112).

⁷⁵ HE 18,3-4 (SC XXXXI 112-113). Een beschrijving van Origenes' onderwijs vinden we ook bij Hiëronymus, die dialectiek, geometrie, arithmetiek, muziek, grammatica en rhetorica noemt. Afgezien van de astronomie dus heel de 'egkyklios paideia': Vir III 54 (PL XXIII 701-702 AB).

⁷⁶ HE 19,5-14 (SC XXXXI 114-117); Vir III 54 (PL XXIII 701-702 B).

⁷⁷ HE 18,1 (SC XXXXI 112). Valentinus leefde in de tweede eeuw in Alexandrië en later ook in Rome. Naast allerlei andere leerstellingen, onderwees hij het bestaan van twee goden. Zijn leer, het Valentianisme, valt onder de gnostische stromingen.

⁷⁸ HE 28 (SC XXXXI 130); Bonheiden 1978, 52-53.

rend achter de vodden zit, maar ondersteunt Origenes ook rijkelijk in materieel opzicht door hem te voorzien van snelschrijvers, overschrijvers en schoonschrijvers.⁷⁹ Daarom vormt Ambrosius' bekering als het ware de materiële fundering voor Origenes' literaire arbeid. In een brief beklagt Origenes zich over het overbezette leven dat hij, door Ambrosius gedwongen, leidt: "Ik ben bang dat me de tijd ontbreekt om een antwoord te geven op alle kwesties die hij me voorlegt. Zelfs tijdens het eten ga ik door met het onderling vergelijken van de diverse handschriften en na het eten kan ik niet wandelen of wat rust aan mijn lichaam gunnen, maar zelfs die tijd moet ik besteden aan het verbeteren van teksten. En ik mag niet heel de nacht slapen, maar ik werk gedurende een groot gedeelte daarvan. Om maar niet te spreken over het werk in de ochtend; dat gaat door tot het negende en soms zelfs tot het tiende uur".⁸⁰

Origenes heeft gedurende heel zijn leven veel reizen gemaakt. Als hij terugkomt van één daarvan blijkt Alexandrië in rep en roer. Opstandige studenten van Origenes school slingeren keizer Caracalla bij diens aankomst in Alexandrië allerlei scheldwoorden naar het hoofd, want Caracalla is de keizer die in het jaar 211 zijn bloedeigen broer Geta als mededinger naar de troon heeft laten vermoorden. Woedend over zulk een onbeschaamdheid laat de keizer de stad plunderen, sluit de scholen en achtervolgt de catecheten.⁸¹ Origenes ontvlucht de stad - want de ware navolger van Christus stelt zich niet zonder reden bloot aan de vervolging⁸² - en reist naar Caesarea in Palestina. Daar wordt hij door de bisschoppen van Jeruzalem en Caesarea, Alexander en Theoctistes, uitgenodigd om, ofschoon hij leek is, in aanwezigheid van de verzamelde kerk de Schrift uit te leggen.⁸³

---

⁷⁹ HE 23,1-2 (SC XXXXI 123).

⁸⁰ Hist Com 444-445 (PG CXXI 485, BC).

⁸¹ HE 19,16 (SC XXXXI 117-118); Bardy 1955, 117-118; Crouzel 1985, 35-36.

⁸² Com in Mat 10,23 (GCS X 31,28-29).

⁸³ HE 19,16 (SC XXXXI 118).